

DE WERELD AAN HET WERK

VAN DE
PREHISTORIE
TOT NU

Jan Lucassen

W BOOKS

INHOUD

Voorwoord	7
Voorwoord bij de Nederlandse uitgave	11
Enkele opmerkingen bij mijn aanpak	13
Inleiding	19
1 Het begin: jagen en voedsel verzamelen, 700.000 tot 12.000 jaar geleden	31
2 De eerste boeren, 12.000-7000 jaar geleden	59
3 Werken buiten het huishouden: vroege arbeidsverhoudingen, 5000-500 v. Chr.	87
4 Werken voor de markt, 500 v. Chr. – 1500	123
5 De globalisering van arbeidsverhoudingen, 1500-1800	195
6 Naar eenvormiger arbeidsverhoudingen, 1800-heden	289
7 De veranderende betekenis van werk, 1800 tot nu	355
Vooruitblik	415
Noten	431
Bibliografie	457
Register	491
Illustratieverantwoording	507

dat rijk is aan empirische, methodologische en theoretische vooruitgang. Zonder die prestaties zou dit boek onmogelijk geweest. Ik verwacht dat deze vooruitgang zal doorzetten. Ondanks de lengte van mijn bibliografie en mijn inspanningen om zo veel mogelijk te lezen en samen te vatten, besef ik maar al te goed hoe gebrekkig ik daarin geslaagd ben. Veel specialisten zullen in staat zijn omissies aan te wijzen. De recente secundaire literatuur is dan ook zeer omvangrijk; maar daaruit blijkt juist hoe actueel dit onderwerp is.

INLEIDING

Vandaag de dag brengen de meeste mensen op onze planeet meer dan de helft van hun wakkere uren door met werken, inclusief het reizen tussen de werkplek en thuis. En terwijl ze slapen herstellen ze van de vermoeienissen van hun werk. Zo gezien is de geschiedenis van werk voor een groot deel de geschiedenis van de mensheid. Maar wat bedoelen we precies met werk?

Het belangrijkste probleem bij de talloze definities van werk en arbeid is hun eenzijdigheid.* Meestal benadrukken ze bepaalde vormen van werk en verwaarlozen ze andere. Zo wordt werk van vrouwen vaak verwaarloosd ten opzichte van dat van mannen, arbeid buiten de fabriek ten opzichte van die daarbinnen, hoofdarbeid ten opzichte van handenarbeid en werk in het huishouden (als het al wordt erkend als zodanig) ten opzichte van werk buitenshuis (ook bekend als de tegenstelling reproductief-productief).

Voor een boek als dit, met de ambitie de hele wereldgeschiedenis te bestrijken, is het dan ook bepaald niet eenvoudig om tot een goede omschrijving te komen. Mijn uitgangspunt is de ruime definitie van werk die de Amerikaanse sociologen (en vader en zoon) Charles en Chris Tilly geven:†

Werk omvat elke menselijke inspanning die 'gebruikswaarde' toevoegt aan goederen en diensten. Hoezeer degenen die de inspanning verrichten er ook van genieten of haar verafschuwen, conversatie, zang, decoratie, pornografie, de tafel dekken, tuinieren, het huis poetsen en het repareren van kapot speelgoed houden allemaal arbeid in, in die zin dat zij de bevrediging vergroten die de consument eraan beleeft. Vóór de twintigste eeuw verrichtte wereldwijd de overgrote meerderheid van de mensen het grootste deel van hun werk onder andere omstandigheden dan de banen in loondienst zoals wij die nu kennen. Zelfs vandaag de dag wordt mondiaal gezien het meeste werk verricht buiten de reguliere banen. Alleen een vooroordeel, voortgebracht door het westerse kapi-

* In het Nederlands worden werk en arbeid dikwijls door elkaar gebruikt, maar bij arbeid wordt toch vooral aan loonarbeid gedacht. Ik zal bij voorkeur 'werk' gebruiken, maar waar het duidelijk om loonarbeid gaat geef ik de voorkeur aan arbeid. Verder handhaaf ik sommige min of meer vaste samenstellingen zoals 'arbeidsverhoudingen' of 'arbeidsdeling'.

talisme en zijn industriële arbeidsmarkten, beschouwt alleen zware inspanningen die buitenshuis tegen betaling worden verricht als 'echt werk', terwijl andere inspanningen worden gedegradeerd tot amusement, misdaad of slechts huishouden.²

De grote verdienste van deze definitie is dat die uitdrukkelijk niet beperkt is tot marktgerelateerde activiteiten. Het is de moeite waard nog eens te wijzen op de aandacht die vader en zoon Tilly vestigen op huishoudelijk werk als echt werk: 'Ondanks de opkomst van afhaalmaaltijden, fastfood en eten in restaurants, beslaat het onbetaald bereiden van maaltijden waarschijnlijk het grootste tijdsblok van alle soorten werk, betaald of onbetaald, dat hedendaagse Amerikanen verrichten.' Als dat al geldt voor de bakermat van de Big Mac en de Kentucky Fried Chicken, dan kunnen we deze constatering gerust toepassen op de rest van de wereld en op de geschiedenis van de mensheid als geheel.³

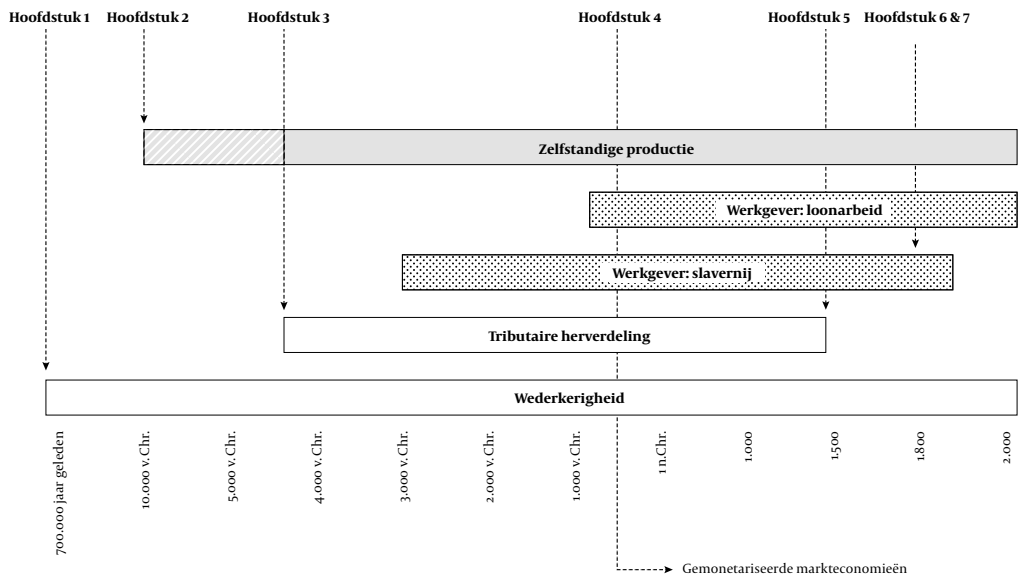
Afb. 2. Huishoudelijk werk betekent niet alleen koken en de was doen maar ook de zorg voor de kinderen, inclusief een wekelijkse wasbeurt in de tobe. Is men

klein behuisd, zoals Na van Assendelft van Wijk-
Meijers in de Lindenstraat in de Amsterdamse Jordaan
in 1951, dan is mooi weer een uitkomst.

Het probleem met dergelijke alomvattende definities is dat nooit helemaal duidelijk is welke menselijke bezigheden *niet* als werk kunnen worden gedefinieerd. De Tillys sluiten drie soorten activiteiten expliciet uit van hun definitie: 'zuiver destructieve, expressieve, of consumptieve handelingen'. Puur destructief werk beschouwen zij als anti-werk omdat dit geen gebruikswaarde *toevoegt* maar goederen hun waarde *ontneemt*.⁴ Dit zou veel, zo niet alle activiteiten van bijvoorbeeld het beroep van soldaat uitsluiten vanwege de onmiskenbaar destructieve aspecten daarvan. Militair vakmanschap beschouw ik echter wel degelijk als werk, niet alleen omdat het dagelijks leven in de kazerne in de praktijk niet destructief is, maar ook omdat de bedoeling van veel, zo niet alle, bewuste destructie ligt in het toevoegen van waarde aan andere goederen en diensten.⁵ Met pure expressie en consumptie willen de Tillys die activiteiten uitsluiten die in principe geen gebruikswaarde hebben voor anderen dan de producent zelf. Een terechte redenering. Zelfs binnen de ruimste definitie van gebruikswaarde past bijvoorbeeld niet 'gewichtheffen in je eentje, alleen voor je eigen plezier'. Dit in tegenstelling tot 'gewichtheffen tot vermaak van sportliefhebbers'. Met de toevoeging van dat sociale criterium valt nog maar een handvol activiteiten buiten de definitie van vader en zoon Tilly: alleen eten, drinken en slapen (samen 're recuperatie' genoemd) als middel voor ieder mens, en dus iedere producent, om zijn mechanisme in stand te houden. Alle andere menselijke bezigheden beschouw ik als werk, op één na: vrije tijd of ontspanning.

Een korte opmerking over vrije tijd dus.⁶ Uit een reeks studies van halverwege de vorige eeuw kwam naar voren dat werk plus rechtstreeks daarmee samenhangende activiteiten 25 tot 30 procent van de tijd van mannen (in loondienst en inclusief woon-werkverkeer) besloeg, 40 procent van de tijd van huisvrouwen en 50 procent van de tijd van moeders met een betaalde baan, terwijl toen slapen een derde en eten en persoonlijke verzorging een tiende van ieders tijd in beslag namen. De voor vrijetijdsbesteding resterende uren varieerden dus van ongeveer 30 procent voor loonwerkers (meestal mannen) tot ongeveer 15 procent voor huisvrouwen, en een armzalige 5 procent voor moeders met een betaalde baan.⁷ Maar zelfs die tijd was niet zonder meer vrij. Zowel mannen als vrouwen bleken het grootste deel van hun vrije tijd te besteden aan sociale activiteiten - lidmaatschap van een vereniging, vrijwilligerswerk, op visite gaan - die weliswaar plezierig zijn maar toch als verplichtingen werden gezien. Interessant genoeg laat onderzoek onder inheemse Ecuadorianen verschillen zien met Europese ideeën over verplichtingen en vrije tijd:

Zij werken gestaag door als dat nodig is, maar niet in het westerse tempo [...] Ze gebruiken al hun tijd zo niet voor werk dan wel voor andere 'gestructureerde activiteiten'. Maar in hun niet-werktijd [...] houden ze vaak van drinken en plezier maken. De Indianen werkt en spaart alsof bruiloften, doopfeesten, verjaardagen en andere feestjes de voornaamste bestaansredenen zijn. [...] Ze gaan niet op dezelfde manier met deze plezierjes om als westerlingen omgaan met vrije tijd.⁸

Schema 1. De verschuivingen in de arbeidsverhoudingen zoals beschreven in dit boek.

ons nog gaat brengen? Hoe zal onze fundamentele behoefte om te werken zich manifesteren in een snel veranderende wereld? Kunnen we kiezen hoe ons werkende leven er straks zal uitzien?

Dit boek suggereert dat er antwoorden zijn op deze vragen. De langetermijnervaring van de mensheid leert ons niet alleen dat werk noodzakelijk is voor ons overleven – zelfs in dit tijdperk van robotisering. Werk is veel meer dan dat: de voldoening die het geeft en de waardering van onze medemens maken het onmisbaar voor ons gevoel van eigenwaarde. We kunnen de geschiedenis van de mensheid beschouwen als een spanningsveld: onze evolutionaire geschiedenis en ons bestaan als jager-verzamelaars tot een paar duizend jaar geleden bepalen ons basale streven naar een schappelijke beloning voor onze inspanningen. Tegelijkertijd leidt de arbeidsdeling in complexere samenlevingen gemakkelijk tot ongelijke beloning. De geschiedenis van werk maakt duidelijk dat krachtige ideologieën die ongelijkheid verdedigen het lang kunnen uitzingen, maar de huidige globalisering wijst toch echt in een andere richting. Ondanks de dieptepunten van oneerlijke beloning in de afgelopen eeuwen, lijkt de universele aantrekkingskracht van billijkheid nu weer de overhand te krijgen. Het verwezenlijken daarvan zonder toe te geven aan de verlokkingen van allerlei utopieën is de moeilijke taak die voor ons ligt.

1 HET BEGIN: JAGEN EN VOEDSEL VERZAMELEN, 700.000 TOT 12.000 JAAR GELEDEN

Ruwweg 700.000 jaar geleden gingen de moderne mens en de Neanderthaler elk hun eigen weg. Daar begint dit boek, al moeten we ook stilstaan bij de overeenkomsten en verschillen tussen het werk van mensen en dat van andere levende wezens. Gedurende het grootste deel van onze geschiedenis bestond ons werk uit jagen en verzamelen; vervolgens leidde 45.000 jaar geleden de specialisatie van een paar individuen die uitblonken in een bepaalde vaardigheid tot een grotere verscheidenheid van sociale relaties op grond van geslacht en leeftijd.

1a Werkende dieren en werkende mensen

De Amerikaanse pionier op het gebied van arbeidsanalyse Frank Bunker Gilbreth merkte in 1911 enigszins provocerend op: 'een mens of een lastdier is een krachtcentrale, en is onderworpen aan bijna alle wetten die de krachtcentrale sturen en begrenzen'.¹ Om werk nauwkeuriger te kunnen definiëren, moeten we ons dus eerst afvragen wat nu precies het verschil is tussen een werkende mens, een werkend dier en een werkende machine.

Als we tevreden zijn met een pas gekocht of onlangs gerepareerd apparaat, aarzelen we niet om te zeggen: 'het werkt'. We vinden dus dat machines werken en dat doen ze ook, maar alleen omdat wij ze daarvoor hebben gebouwd en bovendien pas nadat ze zijn aangezet. Alleen in sciencefiction werken machines zonder menselijk ingrijpen. Het antwoord op de vraag of machines werken is dus vrij eenvoudig te geven. Maar bij de volgende vraag - 'werken dieren?' - wordt het al ingewikkelder.

Ten eerste moeten we de vraag anders formuleren, namelijk zo: wat is het verschil tussen werkende *moderne mensen* en werkende *primaten*, onze naaste verwanten?² Een eerste gedachte zou

Afb. 13. Graanoogst in Egypte onder supervisie van staatsambtenaren die erop toezien dat de opbrengst die de boeren niet nodig hebben voor hun eigen levensonderhoud, naar de centrale magazijnen wordt vervoerd. In een soort stripverhaal, bestemd voor de

grafkamer van Menna in Luxor, uit 1390-1380, zien we volwassen mannen bezig met het binnenhalen, dorsen en wannen van het graan, terwijl kinderen aren lezen en er zelfs ruzie over krijgen.

Alleen dankzij de grote opbrengsten van deze irrigatielandbouw – als er althans genoeg water uit Ethiopië af kwam zakken zonder dat dit ontaarde in verwoestende overstromingen – kon die zelfs voor de zwoegende boeren een redelijk inkomen opleveren. Het feit dat de bevolking op den duur aanzienlijk groeide is hiervan het bewijs, meent Douglas Brewer, auteur van verschillende boeken over het Oude Egypte. Volgens zijn schattingen liep de dagelijkse graanopbrengst per inwoner echter terug van 18,16 kg per inwoner rond 4000, via 6,74 kg rond 3000, tot 3,92 kg rond 2500 jaar voor onze jaartelling. Daarna vertraagde de neerwaartse trend, tot nog maar 2,08 kg per inwoner per dag in de Romeinse tijd.¹⁰² Volgens Brewer was de potentiële graanproductie van het pre-dynastieke Egypte maar liefst 45 keer zo groot als volgens de huidige richtlijnen van de Voedsel- en Landbouworganisatie (FAO) van de Verenigde Naties nodig is voor een gezond dieet; zelfs in de dichtstbevolkte periode van Egypte was het nog bijna vijf keer de aanbevolen dagelijkse hoeveelheid. 'Zelfs als maar de helft van het landbouwareaal voor graan werd gebruikt, bedroeg de productie nog steeds 2,2 tot 2,5 maal de dagelijkse behoefte.' Hij concludeert dat het 'gemakkelijk te begrijpen is waarom Egypte werd beschouwd als de graanschuur van de Oude Wereld'. Belangrijker nog is dat het laat zien hoe het land zoveel mensen kon vrijmaken voor de bouw van alle monumenten waar het nog altijd wereldberoemd om is.

Uiteraard hing de werkelijke beloning van de boeren sterk af van de mate waarin zij hun oogst moesten afstaan. Dat kon zeker ook meer zijn dan het toch al hoge gemiddelde van 50 pro-

cent waarvan we hierboven zijn uitgegaan. Dan kwam de boer in de knel. Dit wordt prachtig verwoord in de volgende twee passages, fictieve vergelijkingen tussen het lot van de schrijvers enerzijds en dat van gewone Egyptische boeren anderzijds, opgetekend rond 1850 v. Chr:

Ik zal u ook uitleggen hoe het de landbouwer vergaat, dat andere zware beroep. In de overstromingstijd is hij doornat, maar toch moet hij zijn werktuigen onderhouden. De hele dag is hij bezig met het maken en repareren van zijn landbouwgereedschap en de hele nacht met het twijnen van touw. Zelfs de middagpauze besteedt hij aan boerenwerk. [...] Nu ligt het land voor hem, vrij van het overstromingswater, en hij gaat op pad voor een span ossen. Nadat hij vele dagen naar de herder heeft gezocht, krijgt hij zijn span. Hij keert ermee terug en maakt er een stuk veld voor vrij. Bij het ochtendgloren gaat hij naar buiten om het span te zoeken, maar vindt het niet waar hij het heeft achtergelaten. Na drie dagen zoeken vindt hij de ossen. Ze zitten vast in het moeras, dood. Ook de huiden zijn verdwenen: de jakhalzen hebben ze opgevreten! Hij steekt veel tijd in het zaaien van graan, maar de slang volgt hem en eet de korrels op zodra ze de aarde raken. En dat overkomt hem drie keer bij het uitstrooien van het geleende graan.

Ik herinner u aan de benarde toestand van de boer wanneer de ambtenaren de oogstbelasting komen schatten en slangen de helft van het graan hebben weggesnoept en het nijlpaard de rest heeft opgegeten. De vraatzuchtige mussen brengen onheil over de boer. De graanresten op de dorsvloer zijn allemaal verdwenen, dieven hebben ze geroofd. Wat hij voor de gehuurde ossen verschuldigd is, kan hij niet betalen en wat de ossen zelf betreft, die zijn bezweken onder het zware ploegen en dorsen. En precies dan meert de klerk aan op de oever van de rivier om de oogstbelasting op te maken, met een gevolg van bedienden met stokken en Nubiërs met palmknuppels. Zij zeggen: 'Toon ons het graan!' Maar dat is er niet, en de boer wordt genadeloos geslagen. Daarna wordt hij vastgebonden en op zijn kop in een poel gegooid, wat hem een nat pak oplevert. Zijn vrouw wordt gekneveld waar hij bij is, net als zijn kinderen.¹⁰³

Natuurlijk is dit een pastiche. Zoveel pech tegelijk zal één enkele boer niet in één seizoen hebben gehad. Maar het illustreert wel dat een tributair-redistributief systeem zonder markten zeker niet altijd de hemel op aarde is. Willen we de graanheffingen die de farao's de Egyptische boeren oplegden serieus nemen, dan moeten we ons afvragen of ze er ook iets voor terugkregen. Het antwoord is waarschijnlijk bevestigend en ligt niet alleen in brood, maar ook in spelen. Sterk was immers het geloof in een gemeenschappelijk, hoger doel – een sterk gevoel te behoren tot een groot kosmisch geheel waarin volgens de staatsethiek (de *Maät*) sociale rechtvaardigheid een belangrijke norm was, zoals verwoord in een tekst uit 2300 v. Chr. Een hoge dienaar van de farao somt daarin zijn verdiensten op: 'Ik heb naar de *Maät* gesproken en gehandeld: Ik heb waar ik maar kon de zwakkere gered uit de greep van de sterkere; ik heb de hongerigen brood gegeven,

Afb. 17. Zeelieden en havenarbeiders (goed te zien op het schip linksonder dat aanlegt bij de havenloodsen) in Ostia, waar de rivier de Tiber in de Middellandse

Zee uitmondt en daarmee de bedrijvigste haven van het Romeinse Rijk. Sestertius (een kwart denarius en minstens gelijk aan een dagloon) van keizer Nero, 54-68.

arbeiders; alleen al voor deze sector vinden we in de bronnen 170 verschillende beroepen terug. Bij een dergelijke verregaande horizontale arbeidsspecialisatie was het onvermijdelijk dat het individu goederen en diensten moest verwerven buiten zijn onmiddellijke kring van vrienden, burens en familie. Deze ambachtlieden en daarnaast natuurlijk winkeliers en marktkooplui waren de voornaamste gebruikers van munten en kleingeld.⁵⁶ In hoeverre we die ambachtslui ook loonarbeiders kunnen noemen, hangt af van hoe hun werkplaatsen precies waren georganiseerd. Waren het stuk voor stuk kleine zelfstandigen, elk met hun eigen werkplaats, of werkte een deel van hen voor een ander in ruil voor loon – hetzij als gezelschap, hetzij als onderaannemer?

Vóór de invoering van muntgeld in de Griekse *polis* bestond vrije arbeid, afgezien van een handvol bekwaame ambachtlieden, alleen in de vorm van de *thes*, die van zijn werkgever kost en inwoning ontving in ruil voor het werk dat van tijd tot tijd nodig was.⁵⁷ Anders dan slaven konden *thetes* hun werkgever verlaten, maar meestal was dat geen reële optie. De komst van geld veranderde dat, niet omdat daarmee een nieuwe arbeidsrelatie mogelijk werd, maar omdat wat eerder onhandig was en dus niet veel voorkwam, nu eenvoudiger werd en daarmee gewoon. *Thetes* hielden op te bestaan als categorie van arbeiders en werden vervangen door anderen die *penetes*, *latreis* of *misthotoi* werden genoemd. Zij werden vaak, maar niet altijd, per dag ingehuurd,⁵⁸

werkten individueel of in ploegen en kregen uitbetaald per dag, per *prytany* (een tiende van een jaar) of per karwei.

Hoewel loon in het klassieke Griekenland veeleer een stedelijk dan een plattelandsfenomeen was, had de monetaarisering een grotere invloed op het platteland dan men op het eerste gezicht zou verwachten.⁵⁹ De Griekse boerenbevolking steunde op de bijdragen van alle leden van het huishouden. Slaven waren zeker niet afwezig, zoals we zullen zien, maar hun betekenis was op het platteland beperkt. En hoewel veel boerenfamilies wel een slaaf wilden bezitten, was het voor de meesten moeilijk er een te kopen omdat slaven meestal duur waren (ruwweg een jaarinkomen van een ambachtsman). Kleine boeren kozen dan ook eerder andere manieren om de risico's van tegenvallende oogsten te beperken, bijvoorbeeld door in tijden van nood werk aan te nemen van lokale grootgrondbezitters, die op hun beurt geacht werden deze vaste hulpkrachten seizoenswerk aan te bieden. Een meer algemene strategie voor jongere gezinsleden, vooral jongens en mannen, was het verrichten van loonarbeid elders, in het bijzonder als roeier, huurling of schaapherder.

Hoe belangrijk de roeiers in de vloot van de staat waren voor de invoering van de geldeconomie, is hierboven al besproken voor Athene. Niet alleen de arbeidsmarkten voor roeiers bloeiden maar ook die voor huurlingen; voor wie wilde, bood de vloot werk, loon en kost en inwoning. En dat gold niet alleen voor Athene. Geraamd wordt dat jaarlijks tussen een half en driekwart miljoen roeiers nodig waren voor staten en particulieren in de hele Griekse wereld. Bovendien nam de vraag naar huurlingen, die teruggaat tot de zevende eeuw v. Chr., sterk toe in de oorlogszuchtige vierde eeuw en bleef daarna gestaag groeien. De aard van deze vraag naar roeiers en huurlingen is beschreven als 'een tamelijk grote en amorfe arbeidsmarkt die voortdurend in omvang fluctueert en van plaats tot plaats verschilt, maar in zijn totaliteit toch een tamelijk constante vraag oplevert'.⁶⁰

Niet alleen in de Griekse wereld kwam vrije loonarbeid (in deeltijd en voltijds) veel meer voor dan vaak wordt gedacht; ook in het Romeinse Rijk was dit zo. Het bekendst zijn natuurlijk de eindeloze aantallen Romeinse legionairs die als beroepssoldaten gewoon betaald kregen voor hun diensten, deels in de vorm van kost en inwoning, deels in geld. Tijdens de Republiek bedroeg de soldij ongeveer één zilveren denarius per drie dagen; toen Caesar als overwinnaar uit Gallië was teruggekeerd, verhoogde hij dat tot ongeveer één denarius per twee dagen.⁶¹

Maar ook buiten het leger kwamen loonarbeiders en kleine zelfstandigen veel voor, vooral in de landbouw. Tegelijkertijd vinden we in het klassieke Middellandse Zeegebied en het Midden-Oosten ook slavenarbeid op het platteland, zij het met enorme verschillen per regio en periode.⁶² Aan de ene kant hebben we staten als het geldloze Sparta, waar al het werk voor de in de stad geconcentreerde elite werd verricht door slaven (*heloten*). Op Kreta en in sommige andere streken ging het er soortgelijk aan toe. Aan de andere kant waren er veel stadstaten (*poleis*) waar maar een klein deel van de agrarische beroepsbevolking onvrije arbeid verrichtte. In het algemeen kunnen we stellen dat hoe meer economisch succes een *polis* had, hoe groter de kans dat deze niet alleen vrije, maar ook onvrije arbeid nodig had. Aan de top stond Attica met als belangrijkste

Afb. 47. Bij de bouw van de nieuwe woning van de Amerikaanse ambassadeur in New Delhi in 1962 brengen seizoenarbeidsters uit Rajasthan

aangemaakte cementspecie in schotels op hun hoofd naar de bouwplaats, waar hun mannen aan het werk zijn.

Terwijl ze nadenkt over een carrière buiten de kunststofgieterij waar ze werkt, is ze ook verbonden met de oude wereld, als ze aan haar ongeletterde moeder schrijft:

Moeder, ik heb een trui voor u gebreid. Als ik niet had zitten breien, had ik deze dag kunnen gebruiken om een heleboel boeken te lezen. Maar moeder, soms denk ik: ik ben liever moeders gehoorzame dochter, haar goede dochter, en daarvoor gooi ik zelfs die boeken weg die ik zo graag wil lezen. Moeder, ik heb mijn liefde voor u in deze trui gebreid.

Deze grote stappen in de verschuiving van de arbeid van getrouwde vrouwen gingen maar gedeeltelijk op voor vrouwen die ongetrouwd en kinderloos bleven, mede omdat ze vaak inwoonden bij familieleden en daar taken kregen toebedeeld. Ook betekenden deze stappen niet dat vrouwen en mannen nu evenveel in het huishouden deden. De inkomens- en carrièrekansen zijn voor mannen nog altijd beter, wat grotendeels te wijten is aan het feit dat vrouwen de zorg voor kinderen en huishouden nog steeds vaker combineren met hun werkende leven, hoewel grootouders (steeds gezonder op hogere leeftijd) en professionele crèches en kinderopvang de

zorgtaken aanzienlijk hebben verlicht. Deze belonings- en carrièreverschillen ten nadele van vrouwen uitte zich in sommige landen sterker omdat vrouwen daar vooral parttime werken, terwijl in andere landen zwangerschap en zwangerschapsverlof negatieve gevolgen hebben voor hun loopbaan, ook wanneer deze door de staat worden gefaciliteerd.¹¹⁴ Verder zien we op dit moment soms ook nog een opmerkelijke omkering van deze wereldwijde trend. In India zeggen veel vrouwen de arbeidsmarkt nu vaarwel naarmate de sociale status van hun gezin stijgt. Dat betekent immers dat zij thuis kunnen blijven, zelfs met voldoende schooldiploma's; een cultureel en nu ook steeds meer een politiek ideaal van de Hindutva-beweging.¹¹⁵

6e De toename van vrije loonarbeid

In voorgaande perioden vormden loonarbeiders nog een minderheid. Het waren vooral jonge mannen en vrouwen die zich in het eerste deel van hun werkzame leven verhuurden. Denk aan huisbedienden, zowel vrouwen als mannen en meestal inwonend; gezellen, al dan niet inwonend bij hun meester; zeelieden, werkend in veel grotere eenheden; en vooral aan soldaten. Daarnaast waren er natuurlijk de overheidsdienaren op een meer permanente basis, belast met administratieve taken, maar vooral ook de loonarbeiders in grote staatsbedrijven zoals kruitfabrieken, arsenalen en de munt.

Meer loonarbeiders en langere werkdagen

Al deze categorieën groeiden in de negentiende eeuw, zowel absoluut als relatief. De grotere welvaart en dus grotere koopkracht van de burgerij vroeg om meer knechten en gezellen, vooral in West-Europa. Door het toegenomen transport, vooral van stoomschepen, waren er ook meer zeelieden. Maar bovenal kwamen er steeds meer loonarbeiders direct of indirect in dienst van de nationale staat. Denk hierbij ook aan het langzaam uitdijende ambtenarenapparaat, aan beroepsmilitairen – ook in een leger van dienstplichtigen noodzakelijk – en aan de spoorwegen en posterijen, steeds meer door staten gemonopoliseerd.

De grootste toename van loonarbeid deed zich echter aanvankelijk voor in de industrie. Die rekruteerde haar arbeiders onder mannen die eerder gezelschap zouden zijn geworden, maar vooral onder voormalige zelfstandige keuterboeren en ambachtslieden en in mindere mate onder voormalige slaven of lijfeigenen. Uiteindelijk ruilden ook vrouwen een deel van hun huishoudelijk werk in voor loonarbeid, zoals we juist hebben gezien in hoofdstuk 6d. Overigens verliep de overgang van kleine zelfstandige naar loonarbeider dikwijls bijna naadloos. Velen waren er al voor klaargestoomd als deelpachter of via het *putting-outs* systeem, waarbij ze thuis weefden of spinnen in dienst van dezelfde ondernemer die voor grondstoffen, machines en distributie zorgde en wekelijks voorschotten op stukloon uitbetaalde.

In sommige gevallen betekende de overgang naar loonarbeid ook een verschuiving van collectieve naar individuele arbeidsverhoudingen. Toen de Anglo-Perzische (later Anglo-Iraanse) Oliemaatschappij in 1905 voorbereidingen trof om naar olie te boren, rekruteerde zij aanvanke-

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

i.s.m. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (IISG)

Tekst

Jan Lucassen

Vertaling

Marie-José Spreeuwenberg

Vormgeving

Omslagontwerp: Riesenkind, 's-Hertogenbosch
Ontwerp binnenwerk: Tjeerd Dam
Opmaak: Crius Group

© 2021 by Jan Lucassen

Originally published by Yale University Press

© 2021 WBOOKS Zwolle / de auteur

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2021.

ISBN 978 94 625 8468 6

NUR 680

W BOOKS

Jan Lucassen (1947) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij doceerde geschiedenis in Den Haag, Utrecht, Hull en Amsterdam. In 1988 trad hij toe tot het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Van 1990 tot aan zijn pensionering in 2012 was hij hoogleraar internationale en vergelijkende sociale geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zijn voornaamste onderzoeksgebied is de vergelijkende wereldgeschiedenis van arbeid, inclusief arbeidsmigraties, ambachtsslieden en gezellengilden, arbeidsverhoudingen (in het bijzonder in de baksteenindustrie) en het verband tussen geldcirculatie en loonarbeid.

Werken: we doen het uit noodzaak en ook omdat het ons plezier geeft. Van prehistorische samenwerking bij de jacht, via collectieve acties in mijnen en fabrieken tot virtueel vergaderen via *video calls*: mensen hebben werk altijd ingezet als middel om de wereld naar hun hand te zetten.

De wereld aan het werk. Van de prehistorie tot nu is de eerste echte wereldgeschiedenis van menselijke arbeid, van de tijd van de eerste jager-verzamelaars tot de kantoormens van vandaag. Jan Lucassen beschrijft op virtueuze wijze het inclusieve verhaal van de werkende mens. Aan de hand van sprekende voorbeelden uit China, India, Noord- en Zuid-Amerika, Afrika en Europa laat hij zien hoe de mens vorm geeft aan werk. Op overzichtelijk niveau thuis, in het huishouden, maar ook in de stam of het samenlevingsverband, in de stad en in de staat. Natuurlijk gaat het daarbij ook over de verdeling van arbeid tussen mannen, vrouwen en kinderen, over de invloed van geld, over arbeiders die zich verenigen in collectieven. En over de invloed van migratie, slavernij en – typerend voor vandaag de dag – vrije tijd.

